वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

सर्वादीनि सर्वनामानि सूत्रस्य भाष्यदृशा विमर्शः

डॉ० विदुषी बोल्ला[१]

(शोधसारः – अष्टाध्याय्याः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य सूत्रमिदं व्याकरणशास्त्रे महत्स्थानं भजति। अस्य सूत्रस्य व्याख्यानमपि प्रायः सर्वेषु अपि व्याख्याग्रन्थेषु दरीदृश्यत एव। किन्तु साकल्येन यद्व्याख्यानं महाभाष्येऽस्ति, तन्नान्यत्र। एवञ्च सूत्रमिदं सर्वनामसञ्ज्ञासम्बद्धत्वात् अवश्यं विमृष्टव्यम्। अत एव सूत्रमिदं महाभाष्यानुसारं विमृश्य सूत्रस्य विशुद्धार्थः प्रदर्शितः शोधपत्रेऽस्मिन्। अस्य सूत्रस्यादौ समान्यार्थं प्रतिपाद्य तदन्तस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञाविधानम्, सूत्रघटिते सर्वादीनि इत्यस्मिन् पदे बहुव्रीहिसमासप्रकारः, सर्वनामपदे अणत्वस्य साधुत्वम्, सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः इति वार्त्तिकस्य प्रतिपादनम्, उभशब्दपाठस्य खण्डनम्, भवतुशब्दपाठस्य प्रयोजनमित्यादिविषयाः भाष्यानुगुणं प्रत्यपादिषत।)

वैज्ञानिकेऽस्मिन् युगे सर्वत्र पुनर्नवतां जायमानायामपि स्वप्राचीनां अवस्थां सुदृढतया परिरक्ष्य देदीप्यते आम्नायाभिधं पाणिनीयं व्याकरणशास्त्रम्। अत्र प्रधानहेतुः वर्त्तते – भाष्यकृद्भिः व्याख्यानं महाभाष्यमेव। साकल्येन व्याख्यानेन व्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवरूपदोषान् निरस्य सार्वकालिकीं विशुद्धताञ्च प्राप्य आधुनिकैः भाषाविद्भिः अपि पूज्यते इदं शास्त्रम्। तथाविधशास्त्रेऽस्मिन् प्रमुखं सूत्रमस्ति– **सर्वादीनि सर्वनामानि**[२] इति सञ्ज्ञासूत्रम्। सूत्रस्यास्यार्थो भवति - सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसञ्ज्ञानि स्युः इति। अनेन सर्वादिगणे पठिताः विश्व-इत्यादयः शब्दाः सर्वनामसञ्ज्ञकाः भवन्ति। अत्र सर्वादिगणपठिताः शब्दाः सन्ति- सर्व-विश्व-उभ-उभय-डतर[३]-डतम[४]-अन्य-अन्यतर-इतर-त्वत्-त्व-नेम-सम-सिम-पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर-स्व-अन्तर-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-इदम्-अदस्-एक-द्वि-युष्मद्-अस्मद्-भवतु-किम् इति शब्दाः। सूत्रस्यास्य आमूलचूलं व्याख्यानं प्रश्नोत्तरशैल्या महाभाष्ये सर्वविधसन्देहानां निवारणाय सूत्रवैशिष्ट्यस्य च प्रतिपादनाय च समर्थम्। ईदृग्व्याख्याने प्रकृतसूत्रस्य विमृष्टांशाः सन्ति -

1. तदन्तस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञाविधानम्, तत्प्रमाणानि च।
2. सर्वादीनि इत्यत्र बहुव्रीहिसमासे अन्यपदार्थः समुदायः।

---

[१] *सहायकाचार्या, व्याकरणविभागः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्, गुजरातम्, 362266, मो०-9819118024, ई-मेलसङ्केतः- vidushissu@gmail.com*

[२] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/1/26, पृष्ठसङ्ख्या 02*

[३] *डतरस्य शब्दाः भवन्ति –यतर-ततर-कतर-एकतर-इत्यादयः।*

[४] *डतमस्य शब्दाः भवन्ति - यतम, ततम, कतम, एकतम-इत्यादयः।*

3. बहुव्रीहिसमासस्य प्रकारद्वयम्।
4. सर्वनामघटकनत्वस्य साधुता।
5. बाधकान्येव निपातनानि।
6. सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः इति वार्त्तिकस्य प्रयोजनम्, तत्खण्डनञ्च।
7. सर्वादिगणे उभशब्दपाठस्य खण्डनम्।
8. सर्वादिगणे भवतुशब्दपाठस्य प्रयोजनम्।
9. उपसंहारः।

1. **तदन्तस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञाविधानम्, प्रमाणानि च-** सर्वादिगणपठितशब्दाः येषाम् अन्ते भवन्ति तत्सम्पूर्णसमुदायस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञा भवति, यथा- परमसर्वत्र, परमभवकान् चेति। परमसर्वत्र इत्यत्र **सप्तम्यास्त्रल्**[५] इत्यनेन त्रल्-प्रत्ययः सर्वनामसञ्ज्ञकेभ्यः एव भवति। एवञ्च परमभवकः इत्यत्र **अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः**[६] इत्यनेन अकच्-प्रत्ययः अपि सर्वनामसञ्ज्ञकेभ्यः एव भवति। उभयत्रापि परम इति शब्दः सर्वादिगणे नास्ति अत एव सर्वनामसञ्ज्ञायाः अभावे त्रल्-अकच्-प्रत्ययौ न स्तः।

तदन्तस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञा विधीयते इत्यत्र तु प्रमाणं वर्त्तते- **द्वन्द्वे च**[७] इति सूत्रम्। अनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासे सर्वनामसञ्ज्ञायाः निषेधः क्रियते। समासे तु समुदायः (सर्वशब्दानाम्, तदितरशब्दानां वा) एव भवति। समुदायस्य तु सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामसञ्ज्ञायाः अप्राप्तौ कथं निषेधः **प्राप्तौ सत्यामेव निषेधः** इति अभियुक्तत्वात्।अनेन ज्ञायते तदन्तस्य सर्वादिगणपठितान्तस्य समुदायस्य **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यनेनैव सर्वनामसञ्ज्ञा विधीयते, तस्यैव निषेधः अनेन **द्वन्द्वे च** इत्यनेन क्रियते। तथा च तदन्तस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञायां **द्वन्द्वे च** इति सूत्रमेव प्रमाणम्।

2. सर्वादीनि इत्यस्य बहुव्रीहिसमासत्वम्।

1. **समासविषयकप्रश्नोत्पत्तिशङ्काविचारः –**सर्वादीनि इत्यत्र समासद्वयस्य सम्भावनास्ति – तत्पुरुषस्य (कर्मधारयस्य), बहुव्रीहेश्च। विग्रहस्तु तत्पुरुषे – सर्वश्चासौ आदिः इति, बहुव्रीहौ च – सर्वः आदिः येषां तानि इमानि इति भवति। अत्र उभयत्र तत्पुरुष-बहुव्रीहिसमासयोः कतरः समासः इति प्रश्नः समुदेति।

किन्तु सर्वादीनि इत्यत्र अन्तशब्दः वर्त्तते – आदि इति शब्दः। स च आदिशब्दः नित्यपुँल्लिङ्गवाची अस्ति।तथा च प्रसिद्धमिदं सूत्रम् –**परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः**[८] इति। यद्यत्र

---

[५] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 5/3/10, पृष्ठसङ्ख्या 49*

[६] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 5/3/71, पृष्ठसङ्ख्या 50*

[७] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/1/30, पृष्ठसङ्ख्या 02*

[८] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 2/4/26, पृष्ठसङ्ख्या 14*

तत्पुरुषसमासः (कर्मधारयः) भवेत् चेत्, सर्वादयः इति पुँल्लिङ्गनिर्देशः एव भवेत्। किन्तु तथा नास्ति, अत्र तु क्लीबप्रयोगः वर्त्तते। अनेन ज्ञायते अत्र बहुव्रीहिसमासः एवास्ति, यतोहि अन्यपदार्थस्यैव लिङ्गमत्र आगच्छति, अन्यपदार्थो वर्त्तते – शब्दस्वरूपाणि इति।

तथापि सर्वज्ञो हि महाभाष्यकारः शङ्कामुद्भावयति – कः अत्र समासः इति। अत्र किं कारणम्? इति जिज्ञासायां तत्रैव उद्योतकारेणोक्तम् – छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति इत्यभियुक्त्या सूत्रेषु क्वचित् लिङ्गव्यत्यासः भवत्येव, तदर्थं प्रश्नोऽयं समुदेति।

2. **बहुव्रीहिसमासे सति आपद्यदोषः, तत्समाधानञ्च –**अन्यपदार्थत्वं बहुव्रीहित्वम्। अत्र अन्यः समासवर्त्तिपदार्थेभ्यः भवति। यथा – चित्राः गावः सन्ति यस्य इति चित्रगुः अर्थात् चित्रगवां स्वामी। अत्र समासवर्त्तिपदार्थौ चित्रगावौ, ताभ्यामन्यः स्वामी इति चित्रगुमानय इत्यनेन तेषां स्वामिनम् आनयति, न तु चित्रगाः। तथैव सर्वादीनि इत्यत्र सर्वः आदिर्येषां तानि सर्वादीनि इति बहुव्रीहौ समासवर्त्तिपदार्थेभ्यः सर्वादिभ्यः अन्यः विश्व-उभ-उभय इत्यादीनामेव ग्रहणात् एते एव सर्वादीनि इत्यनेन बुध्यन्ते। तथा च एतेषामेव विश्व-उभ-उभय इत्येषामेव सर्वनामसञ्ज्ञापि विधीयते। अत्र सर्व इत्यस्य सर्वनामसञ्ज्ञा न प्राप्नोति इति दोषः समुद्भवति।

समाधानम्- सर्वः आदिः यस्य समुदायस्य इति समासे अन्यपदार्थो भवति- सर्वशब्दघटितसमुदायः। एवञ्च सर्वशब्दस्य स्वरूपतया समासवर्त्तिपदार्थता समुदायघटकत्वेन सर्वशब्दस्य अन्यपदार्थता च सिद्ध्यति। एवञ्च सर्वशब्दस्य समासवर्त्तिपदार्थत्वात् सर्वनामसञ्ज्ञाविरहे तु समुदाये प्रवर्त्तमाना सर्वनामसञ्ज्ञा क्वचित् एकदेशे अप्रयुज्यमाने सति **समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् आनर्थक्यात् तदङ्गेषु** इति न्यायेन अवयवेषु सर्व-विश्व इत्येतेषु समेषु अवतरन्तीयं सञ्ज्ञा अविशेषेण सर्वशब्दे अपि भवति।

दोषः- अत्र समासार्थः सर्वशब्दघटितसमुदायः भवति चेत् समुदायस्य एकत्वात् बहुवचनस्यानुपपत्तिः स्यादिति दोषः।

समाधानम्- अत्र समासार्थः सर्वशब्दघटितः उद्भूतावयवसङ्ख्याविवक्षितश्च समुदायः। अत्र समुदायघटकानाम् अवयवानां सङ्ख्यायाः विवक्षितत्वात् तेषाञ्च बहुत्वात् अत्र सर्वादीनि इति बहुवचनमुत्पद्यते।

4. **बहुव्रीहिसमासस्य प्रकारद्वयम् –**बहुव्रीहिसमासस्य प्रकारद्वयमत्र भाष्ये प्रतिपादितम्। तत्र प्रथमन्तु तद्गुणसंविज्ञानम्, द्वितीयम् अतद्गुणसंविज्ञानमिति। **तद्गुणसंविज्ञानम् –** तस्य गुणाः इति तद्गुणाः, तेषां संविज्ञानम् तद्गुणसंविज्ञानम्। अर्थात् तस्य **अन्यपदार्थस्य** गुणानां **विशेषणानां** कार्ये संविज्ञानम् इति भावः।प्रकृते तस्य अन्यपदार्थस्य समुदायस्य गुणानां सर्वादीनां कार्ये सर्वनामसञ्ज्ञायां संविज्ञानं भवति। अर्थात् सर्वस्यापि सर्वनामसञ्ज्ञा अनेन विधीयते। अत्र **हलि**

सर्वेषाम्[९] इति सूत्रमपि प्रमाणमेव। सर्व इत्यस्य सर्वनामसञ्ज्ञाभावे तत्प्रयुज्यसुडागमोऽपि न भवेत्।

द्वितीयं भवति – **अतद्गुणसंविज्ञानम् इति।** अर्थात् अन्यपदार्थस्य गुणानां कार्ये संविज्ञानं न भवति। यथा – चित्रगुमानय इत्यत्र अन्यपदार्थस्य स्वामिनः गुणानां चित्रगवां कार्ये आनयने संविज्ञानं न भवति।

5. **सर्वनामघटकनत्वस्य साधुता –** सर्वनाम इत्यस्य यौगिकत्वात् सर्वेषां नाम इति विग्रहे सति उत्तरपदसत्वात् **पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः**[१०] इत्यनेन पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् इत्यर्थकेन पूर्वपद-सर्व इत्यत्र स्थितात् रेफात् परस्य नाम इत्यत्र नकारस्य णत्वं प्राप्नोति। अस्य णत्वस्य वारणं प्रतिपाद्यते – **सर्वनामसञ्ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः**[११] इत्यनेन वार्त्तिकेन। सञ्ज्ञावाचिनः अणत्वघटितसर्वनामशब्दस्य सूत्रे पठितत्वात् निपातनात् एव णत्वाभावः अवगम्यते। तदेवोक्तं उद्योतकारेण - अनादिनियुक्तसञ्ज्ञास्थले यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वं भवति यथा – रघुनाथः इत्यत्र णत्वाभावः।

6. **बाधकान्येव निपातनानि –**निपातनमपि प्रतिषेधकमेव भवति। अर्थात् सामान्यरूपेण किमपि विधाय पुनः विशेषेण सूत्रेण प्रतिषेधः क्रियते। यथा –**ष्टुना ष्टुः**[१२] इत्यनेन टवर्गस्य योगे सकारतवर्गयोः स्थाने षकारटवर्गौ विधीयेते। किन्तु **न पदान्ताट्टोरनाम्**[१३] इत्यनेन पदान्तस्थितस्य टवर्गस्य योगे सकारतवर्गयोः स्थाने षकारटवर्गौ न भवतः इति प्रतिषेधो विधीयते। तथैव प्रकृतेऽपि सामान्यसूत्रेण **पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः** इत्यनेन णत्वं सर्वत्र क्रियते, किन्तु **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यत्र सर्वनाम इति अणत्वघटितपठितत्वात् निपातनात् णत्वं वार्यते। निपातनानि प्रतिषेधजातीयकानि भवन्तीति सिद्धान्तः।

निपातनं प्रतिषेधत्वेन अस्वीकृत्य केवलं साधुत्वोपपादकत्वेनैव स्वीक्रियते चेत् केचन दोषाः सम्भवन्ति। अर्थात् यथाप्राप्तं णत्वमपि **पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः** इत्यनेन भवति, प्रकृतसूत्रेण नत्वस्य निपातनेन नत्वयुक्तस्यापि साधुत्वमुपपद्यते इति स्वीक्रियते चेत् सञ्जनिष्यमाणाः कतिपय दोषाः प्रदर्शिताः, तत्समाधानञ्च प्रदर्शितम्–

---

[९] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 8/3/22, पृष्ठसङ्ख्या 85*

[१०] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 8/4/03, पृष्ठसङ्ख्या 87*

[११] *महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 724*

[१२] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 8/4/40, पृष्ठसङ्ख्या 88*

[१३] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 8/4/41, पृष्ठसङ्ख्या 88*

1. सुध्युपास्यः इत्यत्र सुधी उपास्यः इत्यवस्थायाम् **इको यणचि**[१४] इत्यनेन यणः एव विधानम्, न तु इकः निवृत्तिः अत एव क्वचित् यण्विधिः क्वचिच्च यथा प्राप्तः इक् अपि श्रूयेत। अर्थात् **इको यणचि** इत्यनेन सूत्रेण यणः साधुत्वमेव प्रतिपाद्यते न तु इकः असाधुत्वम् इति इग्-घटितमपि क्वचित् स्यात् इति दोषः।

   समाधानम् –पूर्वोक्तदोषः नास्ति। **इको यणचि** इत्यत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमस्ति। षष्ठ्या निर्दिष्टेन स्थानिनः निवारणात् इग्-घटितम् क्वचिन्न भवति।

2. दीव्यति इत्यत्र **कर्त्तरि शप्** इत्यनेन विहितशप्-प्रत्ययस्य स्थाने **दिवादिभ्यः श्यन्**[१५] इत्यनेन श्यन्-विकरणे सति दीव्यति इति सिद्ध्यति। किन्तु अत्र वैकल्पिकत्वं प्राप्नोति। एकदा शप्-विकरणस्य रूपम्, पुनः श्यन्-विकरणस्य च रूपं भवतीति दोषः समागच्छति।

   समाधानम् – श्यन्-विकरणस्य आदेशत्वेन स्वीकारेणदोषोऽयं निवार्यते। अर्थात् शप्-विकरणस्य स्थाने **दिवादिभ्यः श्यन्** इत्यनेन श्यन्-आदेशः विधीयते। अनेन वैकल्पिकापत्तिः न भवति।

   पुनः दोषः – श्यन्-विकरणस्य आदेशत्वेन स्वीकारे **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ**[१६] इत्यनेन करोति इत्यत्र शप्-स्थानिकस्य उ-आदेशस्य पित्त्वे सति **अनुदात्तौ सुप्पितौ**[१७] इत्यनेन अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति दोषः समुद्भवति।

   समाधानम् – श्यन्-आदेशस्य शित्करणमेव अत्र स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ ज्ञापकम्। शप्-विकरणस्य स्थानिवद्भावात् श्यन्-आदेशे अपि शित्त्वं स्यात्, तथापि पुनः शित्करणं ज्ञापयति – शपः स्थाने प्राप्तादेशानां स्थानिवद्भावो न भवतीति। अनेनैव अनुदात्तत्त्वदोषः निवार्यते।

   तथा च **दिवादिभ्यः श्यन्** इत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वस्मात् **कर्त्तरि शप्**[१८]इत्यस्मात् शप् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। तथा च दिवादिभ्यः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् शप् इत्यस्य षष्ठी प्रकल्प्यते। तथा चार्थः दिवादिभ्यः धातुभ्यः परस्य शपः स्थाने श्यन्-आदेशः भवतीति। न च प्रत्ययविधौ पञ्चमीविभक्तिः न प्रकल्पिता भवतीति वक्तव्यम्, अत्र प्रत्ययस्तु शप् इति विहितः एव अयं तु आदेशोऽस्ति।

---

[१४] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/1/74, पृष्ठसङ्ख्या 56

[१५] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 3/1/69, पृष्ठसङ्ख्या 17

[१६] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/1/55, पृष्ठसङ्ख्या 02

[१७] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 3/1/4, पृष्ठसङ्ख्या 14

[१८] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 3/1/68, पृष्ठसङ्ख्या 17

3. उच्चकैः, नीचकैः इत्यादौ **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः** इत्यनेन सूत्रेण अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्राक्अकच्प्रत्ययो विधीयते एवञ्च यथाप्राप्तं **प्रागिवात्कः**[१९] इत्यस्मिन् अधिकारे **अज्ञाते**[२०] इत्यनेन सूत्रेण कप्रत्ययोऽपि स्यात् इति दोषः समुद्भवति।

समाधानम् –क-अकच्-प्रत्यययोः वैकल्पिकत्वं न भवति यतो हि **येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति**[२१] इति परिभाषया कप्रत्ययस्य अवश्यप्राप्तौ आरभ्यमाणो विधिः अकच्-प्रत्ययः, एषः अकच्-प्रत्ययः कप्रत्ययस्य बाधको भवति।अनया परिभाषया कप्रत्ययस्य बाधनं भवतीति न दोषः।

एवञ्च निपातनमपि बाधकत्वेनैव कार्यं करोति। नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारब्धम् अत एव णत्वस्य बाधको भविष्यति। अर्थात् सर्वनामानि इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण णत्वाभावस्य निपातनात् पुनः **पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः** इत्यनेन सूत्रेण णत्वप्राप्तिः न भवति। एवं रूपेण निपातनात् अणत्वं यथाप्राप्तञ्च णत्वम् इति शङ्का निवारिता भगवत्पादैः।

7. **सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः इति वार्त्तिकस्य प्रयोजनम्, तत्खण्डनञ्च–**सर्वादीनां सर्वनामसञ्ज्ञा सञ्ज्ञाभूतभिन्नानाम् उपसर्जनभिन्नानामेव भवतीति **सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः**[२२] इति वार्त्तिकं प्रवर्त्तनीयम्। अनेन वार्त्तिकेन सञ्ज्ञाभूतसर्वादीनाम् उपसर्जनभूतसर्वादीनाञ्च सर्वनामसञ्ज्ञा निषिध्यते। अनेन सर्वाय देहि इति सिद्ध्यति अर्थात् सर्वः इति कस्यचित् पुरुषस्य नाम, तस्मै देहि इति अर्थे सर्वस्मै देहि इति अनर्थकरूपं न भवति। तथैव उपसर्जनस्य सर्वशब्दस्य अतिसर्वाय देहि इत्यपि च रूपं सम्भवति।

एषः प्रतिषेधः विशेषेण अविशेषेण च सर्वनामसञ्ज्ञायाः यत् कार्यं विधीयते तत्र सर्वत्र अन्वेति। अर्थात् विशेषेण कार्यम्– सर्वादित्वव्याप्यत्यदादित्वधर्मावच्छिन्नो-द्देश्यताककार्यम्, अपि च अविशेषेण कार्यम्– सर्वादित्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्यम् इति उभयत्र सर्वनामसञ्ज्ञायाः प्रतिषेधो भवति।

- विशेषेण कार्यम् इत्यस्योदाहरणमस्ति– अतितत् इति। अत्र **त्यदादिविधौ**[२३] च इति वार्त्तिकम् उद्धृतं पतञ्जलिमहर्षिभिः। अत्र तच्छब्दस्य प्रथमैकवचने सः इति रूपं सिद्ध्यति।तत् सुँ इत्यत्र **त्यदादीनामः**[२४] इत्यनेन अत्वम्, त अ स् इति स्थिते **अतो गुणे**[२५] इत्यनेन पररूपे च कृते त स्

---

[१९] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 5/3/70, पृष्ठसङ्ख्या 50

[२०] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 5/3/73, पृष्ठसङ्ख्या 50

[२१] परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषासङ्ख्या - 50

[२२] महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 732

[२३] महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 737

[२४] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/2/102, पृष्ठसङ्ख्या 75

[२५] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/1/94, पृष्ठसङ्ख्या 57

इत्यवस्थायां **तदोः सः सावनन्त्ययोः**[२६] इत्यनेन तकारस्य सकारादेशः एवञ्चावसानसञ्ज्ञायां रुत्वविसर्गौ च विधाय सः इति रूपं सिद्ध्यति।

एवञ्च तम् अतिक्रान्तः इति विग्रहे अतितद् इति रूपम्। अत्र **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासे सति अतितद् रूपं सिद्ध्यति।अतितद् सुइत्यवस्थायां **त्यदादीनामः** इत्यनेन अत्वं प्राप्नोति। किन्तु तद्-शब्दः उपसर्जनीभूतो वर्त्तते।अत एव **सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः** इत्यनेन उपसर्जनत्वात् न सर्वनामसञ्ज्ञा। अर्थात् सर्वादित्वव्याप्यत्यदादित्वधर्मोवच्छिन्नोद्देश्यताककार्यम् अस्ति अत्वकार्यं तद्विधाने अपि उपसर्जनीभूतस्य सर्वनामसञ्ज्ञा न भवति। अत एव अत्वमपि न प्राप्यते। अत्वाभावे सति **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्**[२७] इत्यनेन सुलोपे अतितत् इति रूपं सिद्ध्यति।

- अविशेषेण कार्यम् अर्थात् सर्वादीनाम् आनन्तर्येण यत् कार्यमुच्यते तत् सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानां न भवति यथा– सर्वाय, अतिसर्वाय देहि इत्यत्र सर्वनामसञ्ज्ञायाः कार्यमस्ति स्मैविधानं तन्न भवति सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधत्वात्।

☞ **सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः इति वार्त्तिकस्य खण्डनम् –**सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः इत्यस्मिन् वार्त्तिके खण्डद्वयमस्ति- सञ्ज्ञायाः सर्वनामसञ्ज्ञाप्रतिषेधः, उपसर्जनस्य सर्वनामसञ्ज्ञा प्रतिषेधः इति। उभयोः सञ्ज्ञायाः उपसर्जनस्य च सर्वनामसञ्ज्ञाप्रतिषेधाय वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति।

- **सञ्ज्ञाप्रतिषेधाय वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति-** सर्वादिगणे पठितं सूत्रमस्ति- पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम्। अस्य सूत्रस्य विभागः क्रियते। एवञ्च (1) प्रथमं सूत्रं भवति **– पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्** इति। अस्यार्थो वर्त्तते– पूर्वपरादिशब्दानां व्यवस्थायामर्थे सर्वनामसञ्ज्ञा भवति। तथा च (2) द्वितीयं सूत्रं भवति– **असञ्ज्ञायाम्** इति। अस्यार्थोऽस्ति- सर्वादीनि शब्दरूपाणि असञ्ज्ञायां सर्वनामसञ्ज्ञकानि भवन्ति। अनेन गणसूत्रस्य योगविभागेनैव सञ्ज्ञायाः प्रतिषेधः सम्भवः तदर्थं वार्त्तिकस्योपदेशः अनावश्यकः एव।
- **उपसर्जनप्रतिषेधाय वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति-** उपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां सर्वनामसञ्ज्ञायाः वारणाय अपि वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति। स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थम् **अनुपसर्जनात्**[२८] इति सूत्रं प्रत्याख्यायते। तत् सूत्रं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे अनुपयुज्यमाने सति कार्यान्तरार्थम् अस्मिन् प्रतिषिद्धप्रकरणे परिभाषारूपेण उपयुज्यते। तस्य सूत्रस्य व्याख्यानमित्थं भवति– अनुपसर्जनस्य अ अत् इत्यनेन विच्छेदः। तथा च **सुपां**

---

[२६] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/2/106, पृष्ठसङ्ख्या 75*

[२७] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/1/66, पृष्ठसङ्ख्या 56*

[२८] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 4/1/14, पृष्ठसङ्ख्या 28*

सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः[२९] इत्यनेन सूत्रेण षष्ठ्याः लुकि सवर्णदीर्घे च सति अनुपसर्जनात् इति भवति। तथा च अकार-अत्कारौ अनुपसर्जनस्य एव भवतः इत्यर्थः गम्यते। अनेन अतितत् इत्यत्र **त्यदादीनामः** इत्यनेन अकारादेशः उपसर्जनत्वात् न प्राप्नोति। एवञ्च कतरम् अतिक्रान्तं कुलम् इत्यत्रापि अतिकतरम् इत्यत्र उपसर्जनत्वात् **अद्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः**[३०] इत्यनेन अद्डादेशः न भवति।

पुनः दोषः –अनुपसर्जनात् इति स्वीकृत्य अकार-अत्कारौ अनुपसर्जनस्य न इति व्याख्याने अतियुष्मत्, अत्यस्मत् इत्यत्र अद्डानुपपत्तिरूपः दोषो जायते। अत्रापि युष्मान् अतिक्रान्तेभ्यः इत्यर्थे **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** इत्यनेन तत्पुरुषसमासे कृते अतियुष्मद् भ्यस् इत्यवस्थायां **पञ्चम्या अत्**[३१] इत्यनेन सूत्रेण भ्यस्-विभक्तेः अत्-आदेशो न प्राप्नोति उपसर्जनत्वात् **अनुपसर्जनात्** इत्यनेन प्रतिषिद्धत्वात्।

समाधानम् –अनुपसर्जनात् इत्यत्र प्रश्लेषः वर्त्तते – अनुपसर्ज अ अ अत् इति। अनेन अकारात् परौ यौ अकार-अत्कारौ तौ अनुपसर्जनस्य एव भवति इत्यर्थः अनुमीयते। अनेन युष्मत्-अस्मत्-शब्दाभ्यां अत्-आदेशे न हानिः। अकारपरकविधाने सत्येव अत्कारः अनुपसर्जनात् भवति अत्र तु अकारपरकविधानमेव नास्ति इति न प्रतिषेधस्य प्राप्तिः।

एवं रीत्या सर्वनामसञ्ज्ञायां सर्वादिसञ्ज्ञाभूतानां प्रतिषेधस्तु पूर्वपरावर० इत्यस्य गणसूत्रस्य योगविभागेन सिद्ध्यति। एवञ्च सर्वादीनाम् उपसर्जनीभूतानां प्रतिषेधस्तु अनुपसर्जनात् इत्यस्य परिभाषारूपेण स्वीकारात् सिद्ध्यति। अतः **सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः** इति वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति।

☞ **सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वनामत्वनिषेधाय उपायान्तरम्** –अतितत्, अतिकतरम् इत्यत्र अत्वम्, अद्डादेशञ्च वारयितुं उपायान्तरमुच्यते भाष्यकारैः –**अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति।** अर्थात् **अङ्गस्य**[३२] इत्यधिकारे यत्कार्यं विधीयते तत् गृह्यमाणविभक्तेः एव भवति। एवञ्च **त्यदादीनामः, अद्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** इति सूत्रद्वयस्य **अङ्गस्य** इत्यधिकारे पठितत्वात् गृह्यमाणानां त्यदादिभिः डतरादिभिश्च सम्बद्धा या विभक्तिः तस्याः एव तत् कार्यं अत्वम् अद्ड्त्वञ्च भवति। अतितत्, अतिकतरम् उभयत्र गृह्यमाणविभक्तिः नास्ति यतो हि अतितत्-प्रातिपदिकात् अतिकतरप्रातिपदिकात् च सुँ-विभक्तिः अत्र विहिता। अतः गृह्यमाणविभक्तेः अभावे अकार-अत्कारौ न भवतः।

[२९] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/39, पृष्ठसङ्ख्या 71*
[३०] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/25, पृष्ठसङ्ख्या 70*
[३१] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/31, पृष्ठसङ्ख्या 70*
[३२] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/4/1, पृष्ठसङ्ख्या 67*

☞ **सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वनामसञ्ज्ञावारणाय अन्तिमम् उपायम् –**सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधाय उपयान्तरमस्ति – सर्वनाम इत्यस्य अन्वर्थसञ्ज्ञाकरणम्। अर्थात् लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम्, सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः। पुनः सूत्रेऽस्मिन् महत्याः सर्वनाम इति सञ्ज्ञायाः विधाने इदमेव प्रयोजनम् – अन्वर्थसञ्ज्ञाकरणम्। अर्थात् सर्वेषां यत् नाम तत् सर्वनाम इति अन्वर्थसज्ञा विज्ञास्यते। तथा च सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि भवन्ति। यथा सर्वः विश्वः उभः इत्यादिशब्दाः। सञ्ज्ञायाम् उपसर्जने च विशेषस्य एव भवन्ति, सर्वेषां न प्राप्नुवन्ति। अत एव अन्वर्थसञ्ज्ञात्वात् सञ्ज्ञायाम् उपसर्जने च सर्वनामसञ्ज्ञा न प्राप्यते। तदर्थं वार्त्तिकस्य आवश्यकता नास्ति। एवञ्च प्रकृतसूत्रे तन्त्रं (अर्थद्वयबोधनेच्छया एकस्य सकृत् उच्चारणम्) वर्त्तते – सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि, सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि इति। तथा चार्थो भवति –सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञकानि भवन्ति।

8. **सर्वादिगणे उभशब्दपाठस्य खण्डनम्–**सर्वादिगणे उभशब्दः अपि पठितो वर्त्तते। तेन उभशब्दस्यापि प्रकृतसूत्रेण सर्वनामसञ्ज्ञा भवति। तस्मात् सर्वादिकार्याणि स्मै-स्मात्-स्मिन्-इत्यादयः आदेशाः अपि प्राप्नुवन्ति। किन्तु उभशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तत्वात् एतेषाम् अप्रसक्तिः। एवञ्च द्विवचने तु सर्वनामसञ्ज्ञोद्देश्यककार्याणि अपि न भवन्ति। पुनः किमर्थम् उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः इति प्रश्नः समुद्भवति।

समाधानम् –उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः[३३] इति वार्त्तिकेन उभशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञायां प्रयोजनं प्रदर्शयति – अकच्-प्रत्ययविधानमेव प्रयोजनमिति। अर्थात् **अज्ञाते** इत्यनेन सूत्रेण कप्रत्ययः विधीयते। किन्तु **अव्ययसर्वनाम्नाकच्प्राक्टेः** इत्यनेन सर्वनामसञ्ज्ञकात् अकच्-प्रत्ययो भवति, कप्रत्ययं बाधित्वा। उभशब्दस्य अपि सर्वनामत्वात् अकच्-प्रत्यये सति उभकौ इति रूपं सिद्ध्यति।

पुनः प्रश्नः –उभशब्दात् अकच्प्रत्यये सति यद्रूपं तदेव उभकौ इति कप्रत्यये सत्यपि सिद्ध्यति, पुनः कः विशेषः क-अकच्प्रत्यययोः?

समाधानम् –कप्रत्यये सति द्विवचनान्तता न स्यात् उभशब्दस्य। अर्थात् उभशब्दात् कप्रत्यये सति **उभ क औ** इत्यवस्थायां उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वात् अव्यवहितपरे औविभक्तिः नास्ति अपितु कप्रत्ययस्य व्यवधानं विद्यते। किन्तु अकच्-प्रत्यये सति न तद्दोषः। **उभ् अक् अ औ** इति अकच्-प्रत्ययः टेः पूर्वं तिष्ठति। तस्मात् **तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते**[३४] इति परिभाषया अकच्-इत्यस्य ग्रहणं उभशब्दात् एव भवति। अत एव उभशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् उभकस्यापि तद्विद्यमानत्वात् औविभक्तौ नास्ति बाधः। एषः एव विशेषो वर्त्तते काकचोः।

---

[३३] *महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 754*

[३४] *परिभाषेन्दुशेखरे – 90 परिभाषा*

खण्डनम् – उपर्युक्तं न साधु, उच्यतेऽत्र **अवचनादापि तत्परविज्ञानम्**[३५] इति समाधानवार्त्तिकम्। अर्थात् टाप्-प्रत्यये सति यथा उभा इति शब्दात् द्विवचनान्तत्वं न विनष्टि तथैव कप्रत्यये सत्यपि न। यतो हि **स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितः अविशिष्टाः भवन्ति** इत्युक्त्या स्वार्थिककप्रत्ययः प्रकृतितः उभशब्दात् न भिद्यते। अर्थात् उभशब्दस्य यत् द्विवचनान्तत्वं तदेव उभकस्यापि भवति। एवञ्च अकच्-प्रत्ययविधानस्य नान्तरीयत्वात् सर्वादिगणे पाठः व्यर्थः एव। सत्याम् आवश्यकतायाम् **उभाव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः** इत्यवं सूत्रं स्यात् इति रीत्या उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः प्रत्याख्यातः इति महाभाष्यकारैः।

9. **सर्वादिगणे भवतुशब्दपाठस्य प्रयोजनम् –** सर्वनामसञ्ज्ञायाः विभक्तौ यत् कार्यं भवति तत् प्रायः अदन्तत्वात् एव दृश्यते, यथा – **सर्वनाम्नः स्मै**[३६], **आमि सर्वनाम्नः सुट्**[३७] इत्यादयः। अत्र सर्वादिगणे भवतुशब्दस्य पाठः वर्त्तते। अत्र उँकारस्य **उपदेशेऽजनुनासिक इत्**[३८] इत्यनेन इत्सञ्ज्ञायां लोपे[३९] च सति भवत् शब्दः अवशिष्यते। एषः तकारान्तत्वात् अदन्तत्वाभावात् सर्वनामप्रयुज्यकार्याणाम् अप्रसक्तेः पुनः सर्वादिगणे अस्य पाठः किमर्थः इति प्रश्नः समुदेति।

समाधानम् –महाभाष्यकृद्भिः समाधीयते प्रश्नोऽयम् अनेन वार्त्तिकेन –**भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि**[४०] इति। अर्थात् भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वे अकच्प्रत्ययविधानम्, एकशेषः, आत्वञ्चेति त्रीणि प्रयोजनानि सन्ति। एतानि व्यतिरिच्यापि अन्यानि अपि प्रयोजनानि वर्त्तन्ते, यथा –**सर्वनाम्नस्तृतीया च**[४१]इत्यनेन भवता हेतुना, भवतः हेतोः इति वाक्यसिद्धिः। अपि च भवतः अपत्यम् इत्यस्मिन्नर्थे **त्यदादीनि च**[४२] इत्यनेन सूत्रेण वृद्धसञ्ज्ञाविधानात् **उदीचां वृद्धादगोत्रात्**[४३]इति फिञ्प्रत्यये सति भावतायनिः इति रूपसिद्धिः, भवन्तम् अञ्चति इत्यस्मिन्नर्थे सर्वनामत्वे **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये**[४४]इत्यनेन अद्रि-आदेशे सति भवद्र्यङ् इत्यस्य रूपसिद्धिः, भवान् मित्रं यस्य सः इत्यस्मिन्नर्थे सर्वनामत्त्वे **बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्** इत्यनेन वार्त्तिकेन भवच्छब्दस्य

---

[३५] महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 759

[३६] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/14, पृष्ठसङ्ख्या 70

[३७] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/52, पृष्ठसङ्ख्या 72

[३८] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/3/2, पृष्ठसङ्ख्या 04

[३९] तस्य लोपः, अदर्शनं लोपः इति सूत्राभ्यां लोपः।

[४०] महाभाष्ये पृष्ठसङ्ख्या 763

[४१] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 2/3/27, पृष्ठसङ्ख्या 12

[४२] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/1/73, पृष्ठसङ्ख्या 03

[४३] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 4/1/157, पृष्ठसङ्ख्या 32

[४४] अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/3/91, पृष्ठसङ्ख्या 66

पूर्वनिपातश्चेतीत्यादीनि बहूनि प्रयोजनानि सन्ति। अत एव **भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि** इति वार्त्तिकम् उदाहरणमात्रं वर्त्तते, न तु परिगणनपरम्।

1. **अकच्प्रत्ययः** –सर्वादिगणे पठितत्त्वात् **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यनेन सर्वनामसञ्ज्ञायाम् **अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः** इत्यनेन टिभागात् पूर्वम् अकच्प्रत्ययो भवति। **भव् अकच् अत्** इति जाते मेलने **भवकत्**-शब्दात् सुविभक्तौ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः**[४५] इत्यनेन नुमागमे सति **भवकन् त् स्** इति स्थितौ **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्**[४६] इत्यनेन सूत्रेण हलन्तात् परे सुलोपे सति **संयोगान्तस्य लोपः**[४७] इत्यनेन संयोगान्तस्य तकारस्य लोपे कृते **भवकन्** इत्यवस्थायां **सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ**[४८] इत्यनेन उपधायाः दीर्घे कृते भवकान् इति इष्टं रूपं सिद्ध्यति। सर्वादिगणे न पठ्यते चेत् कप्रत्यये सति भवकान् इति न स्यात्। अतः अकच्-प्रत्ययविधानार्थं सर्वनामसञ्ज्ञायाः कारणत्वे सर्वादिगणे पाठः अपि आवश्यकः।
2. **एकशेषः** –सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते इत्यर्थसूत्रेण **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्**[४९] इत्यनेन एकशेषार्थं भवच्छब्दग्रहणं सर्वादिगणे आवश्यकम्। स च भवान् च इति लौकिकविग्रहे **तद् स्भवत् स्** इत्यवस्थायाम् उभयोः तद्-भवत्-शब्दयोः त्यदादित्वात् **त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते** इति वार्त्तिकेन परत्वात् भवच्छब्दः शिष्यते, भवन्तौ इति रूपं सिद्ध्यति। क्वचित् तौ इत्यपि भवति भाष्ये **पूर्वशेषोऽपि दृश्यते** इत्युक्तत्वात्। त्यदादित्वात् एकशेषार्थं सर्वादिगणे भवच्छब्दपाठः आवश्यकः एव।
3. **आत्वम्** –भवान् इव अयं पश्यति इत्यर्थे त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थकदृश्-धातोः कञ्प्रत्ययः क्विन्प्रत्ययश्च भवतः इत्यर्थकेण **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च**[५०] इति सूत्रेण भवतुशब्दस्यापि सर्वादिगणे पठितत्त्वात् त्यदादित्वात् क्विन्प्रत्यये सति सर्वापहारलोपः **भवत् दृश्** इत्यवस्थायाम् **आ सर्वनाम्नः**[५१] इत्यनेन सूत्रेण तकारस्य आकारादेशे सवर्णदीर्घे[५२] सति सुबुत्पत्तिं कृत्वा भवादृक् इति रूपं सिद्ध्यति। त्यदादित्वात् विधीयमानक्विन्प्रत्ययार्थम्, तेन च दृश्परकसर्वनामसञ्ज्ञकस्य आत्वविधानार्थमयं पाठः आवश्यकः।

---

[४५] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 7/1/70, पृष्ठसङ्ख्या 72*
[४६] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/1/66, पृष्ठसङ्ख्या 53*
[४७] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 8/2/23, पृष्ठसङ्ख्या 82*
[४८] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/4/8, पृष्ठसङ्ख्या 67*
[४९] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 1/2/72, पृष्ठसङ्ख्या 04*
[५०] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 3/2/60, पृष्ठसङ्ख्या 20*
[५१] *अष्टाध्याय्याम् सूत्रसङ्ख्या 6/3/91, पृष्ठसङ्ख्या 66*
[५२] *अकः सवर्णे दीर्घः इत्यनेन सवर्णदीर्घः।*

10. उपसंहारः – भाषायां सर्वनामशब्दानां प्रयोगः विपुलतया दृश्यते, तथैव संस्कृतभाषायामपि। संस्कृतभाषायां समेषां सर्वनामशब्दानाम् एकत्र सर्वादिगणे पाठः कृतः। तथा च **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सर्वनामसञ्ज्ञां विधाय तत्सञ्ज्ञाप्रयुक्तानि बहूनि कार्याणि क्रियन्ते। सूत्रेऽस्मिन् भाष्यकारैः समन्तत्वात् स्वविचारैः स्वभाष्येण च सूत्रमिदं व्याख्यायि। अत्र प्रश्नसमाधानशैल्या सूत्रविषयकान् सर्वान् अपि सन्देहान् दूरीकृत्य विशुद्धं सूत्रार्थं प्रस्तावीत् भगवत्पादः पतञ्जलिः। **उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्** इत्यभियुक्त्या प्रदीपोद्योतसहितस्य महाभाष्यस्य आलोडनं वैयाकरणैः अवश्यं करणीयम्।

सन्दर्भ-सहायक-ग्रन्थसूची

1. व्याकरणमहाभाष्यम् (6-9 आह्निकानि), प्रो० जयशङ्करलाल त्रिपाठी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम्, 2013.
2. पाणिनीयः अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, सम्पादकः – श्री प० ब्रह्मदत्तजिज्ञासु, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, तृतीयं संस्करणम्, 2018
3. व्याकरणमहाभाष्यम्, सम्पादकः – श्रीगुरुप्रसादशास्त्री, प्रतिभाप्रकाशनम्, देहली, प्रथमसंस्करणम्, 1938
4. परिभाषेन्दुशेखरः, हिन्दीव्याख्याकारः – आचार्यविश्वनाथमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्, 2014
5. परमलघुमञ्जूषा, सम्पादको व्याख्याकारश्च – प्रो० बोधकुमारझाः, हंसाप्रकाशनम्, जयपुर, संस्करणम्, 2018
6. लघुशब्देन्दुशेखरः, सम्पादकः – प्रो० बालशास्त्री, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, संस्करणम्, 2013
7. तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलितासिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देहली, संस्करणम्, 2010
8. वैयाकरणभूषणसारः प्रभादर्पणव्याख्याद्वयोपेतः, सम्पादकः – श्रीबालकृष्णपञ्चोली, चौखम्बा-संस्कृतसंस्थानम्, संस्करणम्, वि०सं० 2068, ई० 2012
9. परमलघुमञ्जूषा, भावप्रकाशिका, बालबोधिनी संस्कृतहिन्दीव्याख्योपेता, व्याख्योपेता, व्यख्याकारः सम्पादकश्च – डा० जयशङ्करलालत्रिपाठी, चौखम्बाकृष्णदासअकादमी, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम्, 2011

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~